

ГРАДЪТ. “НЕПРАВИЛНИТЕ” МЪРТЪВЦИ ПРЕЗ XII–XIX ВЕК

(По мат. от град Самоков и Самоковско)

Константин Рангочев

Институт за математика и информатика – БАН

Веселин Хаджиангелов

Исторически музей – Самоков

1.0 Настоящата статия разглежда различни фолклорни практики срещу вампиряване, използвани в периода XII–XIX в. в гр. Самоков и Самоковско. В изследването са включени данни от археологически разкопки на некропола при Бельова църква и разнообразна етноложка информация от региона.

2.0 Бельова църква – “Рождество Пресв. Богородици” се намира на 2 км от гр. Самоков. Предполага се, че поне до средата на XVII в., тя е изпълнявала функцията на градски, а едновременно с това и на гробищен храм: *“Според преданието, когато турците дошли в Самоков, обърнали всички християнски черкви в джамии, а една от тях – “Св. Тодор” в баня. По-късно, след като видели, че българите са им полезни чрез занаятите си, те почнали да си строят черкви. Най-стара е Бельова черква, която се намира 3 км южно от града. За изграждането ѝ има различни предания, които давам на друго място. Точно от кога съществува не се знае. Според едно предание тя е от преди падането под турско робство и през робството българите ходели нощем на тайно черковна служба там. За да намират пътя в тъмното, те поставили на известно разстояние големи камъни.”* (Михайлова х. Христова 1943: 7-8). Бельова църква е базиликален тип и не е известно кога точно е построена. Съществуват легендарни сведения, че неин ктитор и строител е местният болярин Бельо ¹, владетел на Самоков през вт. пол. на XIV в. *“Някой си богаташ Бельо съградил още преди покорението на три к.м. над града една църквица като катакомба в земята, покрита с чимове (бусе) отгору вместо керемиди, с малки душници вместо прозорци, с низка вратичка, обкована цяла с железни пръте. Там самоковци могли свободно да се молят, без да смущават правоверните, само че трябвало да ходят нощно време, затова по пътя имало забити в земята каменни стълбове, които служели за показатели. Тя била подновена на 1869 г.”* (Семерджиев 1913: 14) Самата църква е изградена върху късноантична църква от V–VI в.сл.Хр. Половината от днешната сграда е построена през XIII–XIV в., а останалата част е от XV–XVI в. *“При повторното си изграждане върху основите на стария храм през XV в. и при повторното си изписване към началото на XVI в. Бельова църква изпълнява функциите на гробищен храм на Самоков и има за свой патрон св. Николай Мирликийски.”* (Патев, Хаджиангелов 2003: 13-15) Археологическите разкопки на некропола при Бельова църква го датират в периода XII–XIX в. (до 1885 г., когато с решение на Самоковската община гробището е преместено) ².

3.0 При археологическите проучвания на некропола до Бельова църква са разкрити 54 гроба. Те се намират на един тесен участък – квадрат със страна 10 м, непосредствено зад апсидата на храма. От тях гробовете с редовни погребения са 30, с препогребване 16 и с вторично нарушаване целостта на скелета – 8, като 5 са със сигурна посмъртна мутилация, а 3 – със съмнителна (нарушенията могат да бъдат предизвикани от корени на дървета, изкопи на иманяри, строителство).

3.1 Гроб No.14 (от номерацията за 1994 г.). Костите на скелета са разбъркани. Част от таза е открит при раменете. Подбедрените кости са счупени. Намерени са множество пирони в гроба без следи от дърво – явно пироните са умишлено поставени и нямат утилитарна свързваща функция (не са използвани за направата на ковчег или съединяване на дъски). При черепа, ребрата, таза и краката са открити листа от бръшлян.

3.2 Гроб No.4 (от номерацията за 1995 г.). Горните части на черепа и гръдният кош липсват. На тяхно място са поставени едри речни камъни. Тазът е разрушен напълно.

3.3 Гроб No.10 (от номерацията за 1995 г.). Черепът е отделен и обърнат с тилната част на изток. Намерени са железни клинове при черепа и таза. Долните крайници са пречупени и липсват. На тяхно място са поставени тухлени парчета.

3.4 Гроб No.17 (от номерацията за 1995 г.). Долната част на подбедриците са счупени. Кости на ходилата липсват.

3.5 Гроб No.20 (от номерацията за 1995 г.). Черепът липсва. Вероятно е изваден и погребан на друго място.

4.0 Преходът между Света на живите и Отвъдния свят винаги е представлявал конституентен проблем за българския социум. Възможността за нахлуване на отвъдни сили в света на живите е особено силна тогава, когато при живите има представител на мъртвите, който обаче не е все още напълно “мъртъв” – т.е. не е получил окончателно своя отвъден статус. А състоянието на междинност е изключително опасно: *“Когато почне некой да умира, домашните гледат да не плаче некой съ високъ гласъ, защото, казватъ, щель да се “разполови”, т.е. да остане за няколко часа ни живъ, ни умрель, та така да се мъчи.”* (Марков 1895: 264) Това междинно състояние продължава до една година, но неговата най-висока степен е в периода между умирането и погребването на тялото. Не случайно тогава са концентрирани голям брой обреди, които трябва да предотвратят превръщането на починалия в “неправилен” мъртвец – т.е. във **вампи**р. *“Те са умрели люде, чиято мъртвешка носилка е била прескочена от котка преди да ги изнесат. До 40 дни вампирясалите тропат из домовете, събарят съдове от полиците, тряскат вратите до петльово време.”* (Михайлова х. Христова 1943: 171).

4.1 Вампирясването от своя страна е проблем, с който българският социум е принуден да се справя по време на цяла една година след смъртта (съвпада с траура) и след това евентуално до 3-5-7 години. Най-общо, могат да се очертаят четири типа обреди ³, формиращи две групи. Първата група са *апотропейни обреди*, които се разделят на *превантивни* – срещу вампирясване на починалия до погребението, и т.нар. *второ погребение* – изваждане на костите след определен период от време (в Самоковско след 7 години). Втората група са *ликвидни обреди*, които от своя страна се разделят на *предпазни* (Вакарелски 1990) – за изгонване на вампира от къщата, и *вторична мутилация* на трупа в гроба с цел убиване на вампира – ликвидиране на междинния статус на починалия.

4.2 Важно е да се подчертае, че вампирясването е процес, който зависи от морално-етичната система на православното българско общество. И този процес продължава в Самоковско около 7 години, когато при т.нар. *второ погребение* се извършва проверка дали всички изисквания за преход са спазени и минаването от света на живите към света на мъртвите е извършено безпроблемно. Ако костите са жълти или бели – преходът е извършен добре. Но ако има неразложени части от трупа – това е белег, че са нарушени конституентни части от нормативната система на социума. *“Между това случва се понякога, щото телото на некой мъртвец даже и в продължение на няколко години не може да се разложи, а го намиратъ цяло или пъкъ некая частъ отъ него. На такова нещо народътъ казва, “че не го приема земята.” Причината на това отдаватъ на непростимите грехове, които е направилъ през живота си. Така, напримеръ, ако некому ръката не се е разложила, то това отдаватъ на вината, че той е бялъ презъ живота си майка си или татка си.”* (Марков 1895: 268).

5.0 Вампири могат да станат три големи групи хора (Вакарелски 1990: 162-170.). В **първата** са всички онези, които са били прескочени от някакво животно (котка, куче, кокошка) или над тях е паднала вредоносна сянка – т.е. социумът не е осигурил “правилен” преход на починалия до погребението и са нарушени определени норми (котката не е била изгонена от къщата веднага след смъртта и го е прескочила, починалият не е бил пазен през нощта преди погребението и някой е подал нещо през него и пр.). **Втората група** са всички онези, които са загинали от неестествена смърт – самоубийци, убити престъпници, удавници, ударени от гръм, дори онези, които умират много стари и т.н. – вярва се, че тази неестествена смърт е божие наказание – приживе покойниците са нарушили морално-етичните норми на социума. Те не се опяват от свещеник и следователно, стават автоматично вампири. *“В Самоков се вярва, че неопетите мъртвѣци обикалят цяла нощ около гроба си и не могат да легнатъ вътре, защото не ги приема земята с непростени грехове.”* (Михайлова х. Христова 1943: 203) Към **третата група** са всички онези, които през живота си са вършели зло – те дори могат да станат вампири още приживе.

5.1 Очевидно е, че всички онези, които са се отклонили от нормативната система на социума, вампирясват. *“Сега нека да се повърнем къмъ некои особени обичаи, които се извършватъ при погребението на хора, признати за грешни, отъ които се има страхъ, да не би да станатъ вампири (върколаци). Вампири ставатъ ония лица, които презъ живота си са гонили само една*

целъ “злото”. *Верватъ хората, че човекъ може да се повампире току подиръ смъртта или даже още презъ живота си. Целта на вампира е да прави пак зло.*” (Марков 1895: 266.)

6.0 От тази гледна точка, социумът в гр. Самоков е изработил достатъчно практики, които да възстановят нарушеното статукво – налице е достигнат Хаос, който трябва задължително да бъде превърнат в Космос – в противен случай съществуването на социума е застрашено. Затова вампирясалите трябва да се “излекуват” и да се превърнат в “правилни” мъртъвци.

6.1 Както се вижда от описаните по-горе резултати (# 3.0-3.4) от археологически разкопки при Бельова църква, налице са практики на *посмъртна мутиляция* – частично нарушаване на целостта на мъртвото тяло или скелета. Вярва се, че душата ще напусне мъртвото тяло (вампирът ще умре), ако тялото е осакатено или неговата цялост е нарушена – костите са разбъркани, липсват или са заменени с камъни. При археологическите разкопки на некропола до Бельова църква са установени два типа посмъртна мутиляция на трупа.

6.2 Първият тип е поставяне до или набиване в трупа на железни пирони с цел предпазване от вампирясване. Важно е да се подчертае, че до първите две десетилетия на ХХ в. в гр. Самоков и в Самоковско не са използвани ковчези за погребване на починалите и съответно, липсва използването на железни пирони при стандартното погребение. Починалият е носен до гробището на носилка, покрита с хлебен месал, с който го спускали в гроба. (Михайлова х. Христова 1943: 204) *“Мъртвеца полагатъ на дъното на гроба и следъ туй полагатъ две дъски от страните, които се приковаватъ и придържатъ посредствомъ две или три напречни дървени клинове, без обаче да се употребяватъ в този случай железни пирони (гвоздеи). Железните предмети строго се избегватъ.*” (Марков 1895: 265) В случая е особено важно да се подчертае, че откритите в гробовете от Бельова църква железни пирони не се използват в дървена конструкция (ковчег или съединяване на дъски), а са поставени именно с цел предотвратяване на вампирясването на починалия.

6.3 Па аналогичен начин: *“Когато някой се бори с душата, за да умре по-лесно, принасят до него нож.*” (Михайлова х. Христова 1943: 200). Очевидно е, че в тези случаи се използва не само остротата на ножа и пироните, които трябва освободят душата или да убият вампира. Поставянето на пирони около трупа, без да бъдат забити в него, показва, че в случая се използва ролята на желязото за изгонване на демоничните същества, които чрез него ще бъдат неутрализирани (Григоров 1999). Освен това, когато вече се е появил вампир, той се гони по подобен начин с желязо от къщата. *“Нощно време когато обикновено вампиринтъм върлува, хората, за да го изпъдятъ от къщите си, взематъ единъ железенъ лостъ и го турятъ въ огъня да се нагрее (насветлее) и се заканватъ съ тия думи: “ако дойде еди кой си – вампиро, къе му туриме нажеженото желязо у гъзо.” И казватъ, че той ако се случвалъ вътре в къщи, избягвал веднага.*” (Марков 1895: 267)

6.4 Вторият тип посмъртна мутиляция на трупа е разкъсването на целостта на скелета. Археологическите разкопки показват, че се нарушават най-вече *краката* (счупване на подбедриците, липса на ходила) – вярва се, че вампирът няма да може да ходи и ще си остане в гроба (там, където му е мястото); разрушава се *тазът* – лишава се вампирът от възможността да създава поколение (ликвидирани са неговите оплодителни възможности) ⁴, разрушаване на *череп*, липсата на части от него или на целия показват, че по този начин се елиминират менталните възможности на вампира. Важно е да се подчертае, че подобни практики са с много древен произход: *“Първичният гроб беше разкрит в централната част на могилата, в естествена цепнатина на материковата скала, в която бяха намерени положени по гроб скелетни останки от два индивида (вероятно от мъжки и женски пол). Двамата скелета бяха разположени плътно един до друг в изпънато положение, ориентирани с глави на югозапад. Черепът на югоизточния скелет беше разкрит обърнат към тялото с теменната част и с лице нагоре; по всяка вероятност главата е била отделена от тялото преди погребението. Главата на другия скелет беше обърната странично с лице към първия. Върху и около останките от погребаните се откриха предимно предмети от метал <...> На базата на запазените фибули погребението може да се датира в края на VII или през VI в. пр.Хр.”* (Делев, Божкова, Ботева 2002: 124)

7.0 Описаните по-горе практики показват наличие на класическа ситуация: експанзия на Отвъдното (Хаоса) и борбата на социума за връщане от стихията на Хаоса към подредеността на Космоса, като се ликвидират заплахите от Отвъдното. Но в друг порядък, след седем години

социумът в гр. Самоков трябва да се погрижи за починалия си представител и да провери какво е неговото място в Отвъдното. *“В гроба тялото се разлага до седмата година. Вярват, че е добре да се разкопае гроба след това време. При разкопаването изваждат костите, измиват ги и ги събират в торбичка. Отслужват над тях молитва и отново ги погребват с новия мъртвец. Остават неразложени тези части от тялото, с които е извършен грях. Ако син посегне да удари майка си, след като умре, ръката му остава неразложена. В такива случаи се служи молитва за опрощаване на греховете. Старите люде обаче казват, че само майчината прошка помагала.”* (Михайлова х. Христова 1943: 208) ⁵ Тази практика има своите паралели на Света гора – Атон, където разкопават гробовете на третата година (Протопопов: 24). От тази гледна точка е особено показателна историята на Чудотворната икона на Света Богородица – “Посечена” от Ватопедския манастир на Света гора – Атон: *“Един млад монах, в манастира изпълнявал послушание да чисти съборния храм. Той винаги се увличал в работата си и закъснявал за обяда в трапезарията. Това му създавало много конфликти с отговорника на трапезарията. Един път монахът закъснял много и когато отишъл на обяд, му отказали дори парче хляб. Младият монах изпаднал в силен смут, съзнанието му се замъглило и в такова състояние влязъл в храма. Там възроптал пред една икона на Божията майка: “Толкова години служа в тоя храм и накрая дори парче хляб нямам.” Без да разбере как, той грабнал един нож и го забил в иконата. От прободеното място бликнала кръв. Ужасен, монахът се строполнил в несвоят на земята. Когато дошъл на себе си, зрението му било изчезнало, а всички части на тялото му неистово треперели. Манастирското братство било ужасено от случилото се и в същото време дълбоко съчувствало на умопомрачения брат. В продължение на три години той се каел. Тогава в съня на игумена се явила Св. Богородица и му казала, че заради молитвите на цялото братство и заради личното покаяние на монаха му прощава светотатството и ще върне зрението му. Но в деня на Страшния Съд ръката, пробола лицето на Божията Майка, ще бъде съдена от нейния Син. Изцеленият монах прекарал живота си в непрестанни молитви пред посечената икона. На края на живота си той се удостоил с небесно посещение на Св. Богородица, която му благовестила, че е намерил милост и прошка за деянието си, но повторила странните думи, че ръката му ще бъде изпитана в деня на страшното и славно Пришествие. Когато три години след смъртта на монаха братята отворили гроба според обичая на Света гора, видели, че десницата му останала покрита с плът и имала страшен и отблъскващ вид.”* (Чудотворните икони 2000: 5).

8.0 Може да се предположи, че тази практика е в пряка връзка със забравеното вече в Самоковско вярване от кр. на XIX – пър. пол. на XX в., че гробът, от който са извадени костите, а няма нов покойник родственик, не трябва да стои празен, трябва да се даде на друг, за да не остане празен и да иска тогава жертва (Вакарелски 1990: 176).

9.0 Всичко това показва, че от тази гледна точка в некропола при Бельова църква има само 16 гроба с препогребване – 30% “правилни” погребения. При останалите 38 гроба (30 редовни и 8 с вторична – съзнателна или случайна – мутиляция) не е завършен цикълът с т.нар. второ погребение след 7 години. Още повече, че това гробище е на около 800 години.

Изводите са по-скоро въпроси: Дали това не е наказателна мярка на социума срещу “лоши” покойници? Дали не показва прекъсвания в жизненото развитие на общността, реализирано чрез резки промени в погребалната обредност? И дали това не е показател за сринове в демографското развитие на град Самоков в периода XIV-XIX в.?

БЕЛЕЖКИ

1. *“Според някои предания Самоков бил по-на юг около днешната Бельова черква, където минавал и старият път. <...> Още преди завоеването някой си болерин Бельо, който имал обширни пасбища и много добитък, съградил на същото място черква, наречена по-късно на негово име. Така също посочват на развалини и купище сгурия в ущелието на Искъра, носяще името Бельово маданияще; на една местност близо до Сефер чешма, наречена Бельова поляна. Навярно този Бельо трябва да е бил владетел на Самоков, за съдбата на когото преданието нищо не казва – дали е паднал убит в боевете с турците или избягал някъде.”* (Семерджиев 1913: 101)

2. Археологическите проучвания на Бельова църква са реализирани в периода 1994-1995 г. от колектив с научни ръководители ст.н.с. Б. Петрунова от АИМ – БАН и Веселин Хаджиангелов от ИМ – Самоков.

3. Според някои автори, те са два типа. Ср. Петрунова 1998: 67-75.

4. Тук е мястото да се отбележи, че има един въпрос, който е останал без ясен отговор в българската етнология – Защо в огромна част от етнологичните записи до днес вампирите са от мъжки пол? Ср. напр. текста: “Майко, ко праиш ти?” – Фолклорен еротикон 1993: 225-226.

5. Тази практика е била за известно време трансформирана, като костите на починалите са изваждани и занасяни в костницата на Рилския манастир, изградена около 1795/1797 г. “Точно тогава Самоковският Митрополит Филотей (българин по произход) със свои средства изгражда костницата на Рилския манастир, където се съхраняват хиляди черепи и кости на самоковци. Върху черепите с мастило са изписвани инициалите на мъртвите.” (Патев, Хаджиангелов 2003: 57)

ЛИТЕРАТУРА

- Вакарелски 1990:** Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. С.
- Григоров 1999:** Григоров, Гр. Камбанният звън като атрибут на демоничното. – Год. на Етногр. музей – Пловдив, т. IV, “Камбаната. Бит, обред, мит”, Пловдив, 33-35.
- Делев, Божкова, Ботева 2002:** Делев П., А. Божкова, Д. Ботева. Надгробни могили в землището на с. Исперихово, Пазарджишко. – *Rhodorica*, кн. 1-2, 123-138.
- Марков 1895:** Отъ Самоковско. Зап. Хр. Марков. Погребални обреди. – СбНУ, т. XII, 264-269.
- Михайлова х. Христова 1943:** Михайлова х. Христова, Е. Етнографско изследване на град Самоков. Дипломна работа. СУ “Св. Кл. Охридски”.
- Семерджиев 1913:** Семерджиев, Хр. Самоковъ и околността му. Приносъ къмъ миналото имъ отъ турското завоевание до Освобождението. Фототип. изд., С., 1986.
- Патев, Хаджиангелов 2003:** Патев И., В. Хаджиангелов. Бельова църква Рождество прсты Богородицы. Сты Симеон Сомоковски, С.
- Петрунова 1998:** Петрунова, Б. Некрополите от XIII-XVIII век като източник за практикуването на обреди против превъплъщаване. – В: Конфесия и фолклор. С., 67-75.
- Протопопов:** Протопопов, Д. За нетленността на светите мощи. (без год. и място на изд.)
- Фолклорен еротикон 1993:** Фолклорен еротикон, т. I. Съст. Ф. Бадаланова. С.
- Чудотворните икони 2000:** Чудотворните икони на Св. Богородица от Атон. – Църковен вестник, год. 100, бр. 15.

TOWN: THE IRREGULAR DEAD IN THE 12th-19th CENTURIES (Based on the materials from Samokov and Samokov region)

Abstract

Konstantin Rangochev
Institute for Mathematics and Informatics – BAS
Vesselin Hadzhiangelov
Museum of History – Samokov

The paper analyses burial and post-burial practices against vampires as used in Samokov in the 12th-19th century. Two types of materials are studied: archeological findings around Beljo Church and interviews on the popular culture in the region in the past. Out of the 54 graves examined in the yard of Beljo Church, 8 have skeletons with post-mortem deformations. The juxtaposition of the archeological data and the materials of the popular culture suggest that the main means used against the vampires was the post-mortem mutilation of the dead bodies. It was believed that the mutilation of the limbs of the dead body prevented vampire's going out the grave; the mutilation of its pelvis destroyed its seminal functions; the mutilation of its head destroyed its mental abilities.